

סוד השנים עשר לראב"ע הוספות מאוחרות בתורה – עיון מחודש

- א. הקדמה
- ב. ר' אברהם אבן עזרא ושיטתו
- ג. גישות דומות בין מפרשי ימי הביניים
- ד. מבקרי המקרא בעקבות ראב"ע
- ה. בירור שיטת ראב"ע
- ו. יחסו של הראב"ע לקבלת חז"ל

א. הקדמה

מאז ומעולם היה מקובל בעולם התלמודי כי התורה כולה, עד המילה האחרונה שבה, נכתבה על ידי משה רבנו. הנחת היסוד הזו נקבעה על ידי הרמב"ם בספרו (תשובה ג', ח): "האומר שאין התורה מעם ה' אפילו פסוק אחד אפילו תיבה אחת, אם אמר משה אמרו מפי עצמו הרי זה כופר בתורה"¹. אם אפשר היה להבין מדברי הרמב"ם האלו, כי הכופר הוא רק מי שסובר שחלק מן התורה נאמר מפי משה בעצמו, אך ניתן לחשוב כי היו גם אחרים שכתבו בה פסוקים מפי ה', מחדד הרמב"ם את הדברים בהקדמה לספרו: "כל התורה כתבה משה רבינו קודם שימות בכתב

¹ קביעה דומה קבע מאוחר יותר הרמב"ן (בהקדמתו לפירושו לתורה): "אבל זה אמת וברור הוא שכל התורה מתחילת ספר בראשית עד 'לעיני כל ישראל' הגיע מפיו של הקב"ה לאזנו של משה". ככל הנראה השתמש הרמב"ן בפתחתו של הרד"ק לפירושו לתורה (חומש 'תורת חיים', ירושלים תשמ"ו, עמ' יא): "ואומר בתחלה כי משה רבינו כתב את כל התורה מפי הגבורה מ'בראשית' עד 'לעיני כל ישראל'". על היחס בין פרשנותו של ראב"ע לפרשנותו של רמב"ן, המתבטא בהקדמותיהם, ראה ח' פדיה, רמב"ן, ת"א 2003, עמ' 121-124, 197 הערה 57.

ידן".²

נראה שהרמב"ם פסק במחלוקת הקיימת כבר בתלמוד (בבא בתרא טו, א ומנחות ל,

א):³

שמונה פסוקים שבתורה יהושע כתב, דתניא: "וימת שם משה עבד ה'" (דברים ל"ד, ה): אפשר משה חי וכתב 'וימת שם משה'? אלא, עד כאן כתב משה, מכאן ואילך כתב יהושע, דברי רבי יהודה (ואמרי לה ר' נחמיה); אמר לו רבי שמעון: אפשר ספר תורה חסר אות אחת? וכתוב: "לקח את ספר התורה הזו" (דברים ל"א, כו) אלא, עד כאן הקב"ה אומר ומשה אומר וכותב, מכאן ואילך הקב"ה אומר ומשה כותב בדמע.

נראה שרבי יהודה, הסובר כי יהושע הוא שהשלים את הפסוקים האחרונים בתורה, רואה בכתבת האמת בתורה ערך יותר חשוב אף מהצורך לומר שהתורה כולה נכתבה על ידי משה. לעומתו, רבי שמעון רואה חשיבות בשלמות התורה – שלמות שיכולה להיות רק אם אדם אחד יכתוב את כולה – גם אם סוף כתיבתה תהיה כרוכה בקשיים.

מהמשך הסוגיה בתלמוד נראה שהמחלוקת קיימת רק לגבי התורה. בשאר הספרים (יהושע ושמואל) כלל לא היתה בעיה לתנאים להסכים על כך שהשלמת הספר לאחר מותו של הכותב היתה ע"י מישהו אחר. כך ביחס לספר שמואל שהשלימוהו גד ונתן, וכך ביחס לספר יהושע שהשלימוהו אלעזר ופנחס.⁴

² משנה תורה להרמב"ם, י' מקבילי (עורך), חיפה תשס"ח, עמ' 3. ראה גם הקדמות הרמב"ם, ירושלים תשנ"ב, הקדמה לפרק חלק, היסוד השמיני, עמ' קמד ועמ' כח; רמב"ם, אגרות הרמב"ם, ירושלים תשמ"ח, חלק ב' עמ' תרי-תריא; איגרת תימן, חלק א', עמ' קכו.

³ בהמשך דן התלמוד בקריאת פסוקים אלה שלא במנין (בגלל קדושתם הפחותה, לחלק מהדעות). באופן מפתיע, כך פוסק הרמב"ם להלכה: "שמונה פסוקים שבסוף התורה מותר לקרות אותם בבית הכנסת בפחות מעשרה, אע"פ שהכל תורה היא ומשה מפי הגבורה אמרם, הואיל ומשמען שהם אחר מיתת משה הרי נשתנו, ולפיכך מותר ליחיד לקרות אותן" (תפילה וברכת כהנים י"ג, ו. פסיקתו – על פי הנימוק שבתלמוד, "הואיל ואישתני אישתני", עיי"ש). הראב"ד משיג במקום על דברים אלה: "לא שמענו דבר זה מעולם ומה שאמרו 'יחיד קורא אותן', לומר שאינו מפסיק בהן...".

⁴ והשווה לדעותיהם של האברבנאל (בהקדמתו לספר יהושע, ירושלים תשט"ו, עמ' ז-ח) ושל אבן כספי (שולחן כסף, בההדרת חנה כשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 78): "יהושע שכתב ספרו זה או וולתו חכם גדול", שסוברים (או מוכנים לקבל את האפשרות) כי לא יהושע הוא שכתב ספרו.

ב. ר' אברהם אבן עזרא ושיטתו

בניגוד לעולה מסוגיית הגמרא, השוללת את אפשרות קיומן של תוספות מאוחרות בתורה, ובניגוד לדעת רוב הראשונים, סבר רבי אברהם אבן עזרא שישנן תוספות כאלה. מאמרי יעסוק בעיקר בשיטתו של הראב"ע בנושא, ולפיכך אקדים כמה פסקאות על דמותו ותולדותיו.⁵

רבי אברהם אבן עזרא, דמותו ותולדותיו

רבי אברהם אבן עזרא (להלן, ראב"ע) נולד בשנת ד' תתמ"ט או תת"ן (1089) בעיר טודלה שבצפון ספרד.⁶ בהיותו בארץ מולדתו היו לו מהלכים בין חכמים ומשוררים גדולים, ביניהם רבי יהודה הלוי, שראב"ע מרבה לצטט מפירושו.⁷ שניהם היו בני עיר אחת וישבו תקופה מסוימת בערים אליסנה וקורדובה.⁸

בערך בשנת 1138 יצא לנדוד במדינות שונות. היה בנרבונה שבפרובנס בזמן מסוים בין 1138 ל-1139, וכן בעיר דרוס ואולי גם במצרים ובמקומות נוספים.⁹

⁵ המידע מבוסס על הערך 'אבן עזרא, אברהם' ב'אנציקלופדיה אוצר ישראל', ח"א יהודה דוד אייזנשטיין (עורך), עמ' 61-57; על המבוא לספר יסוד מורא וסוד תורה, י' כהן וא' סימון (מהדירים), ר"ג תשס"ז, עמ' 16-15; על אוריאל סימון, האנציקלופדיה המקראית, כרך ח, ירושלים תשמ"ב, ערך 'תנ"ך, פרשנות', עמ' 671, על נפתלי בן מנחם ושמחה אסף, האנציקלופדיה העברית, כרך א, ירושלים תש"ט, ערך 'אבן עזרא ר' אברהם', עמ' 210-212; על המבוא של אשר ויזור, רבינו אברהם אבן עזרא – פירושי התורה, ח"ג, ירושלים תשל"ו, עמ' 14-7 ועל עזרא ציון מלמד, 'מפרשי המקרא' חלק ב', ירושלים תשל"ח, עמ' 521-519.

⁶ כך על פי רוב המקורות. אייזנשטיין גורס כי נולד בשנת תתנ"ב או תתנ"ג (1092). כמו כן לא נודע אם היה נצר מגזע המשפחה הנכבדה "אבן עזרא" מבני גרנדה. ראב"ע עצמו איננו מזכיר דבר על משפחתו (אך ראה בן מנחם, עזרא, 'כלום המיר יצחק אבן עזרא דתו?', סיני כרך י"ג, ירושלים תש"ג, עמ' תמג-תנ).

⁷ ראה בפירושו: בראשית א', ג; ר', ב; שמות (הארוך) ד', י; ט', א; י"ג, יד; כ', א; כ"ד, יא; במדבר כ"ז, ג; דברים י"ד, כב; כ"ו, יז; כ"ט, יח; ל"ג, ה; זכריה ח', ו; תהילים י"ח, ה; ל', ח; מ"ט, כא; ע"ב, כ; ע"ג, כה; פ', טז; פ"ב, ח; קל"ט, יד; ק"נ, א; דניאל ט', ב; ואולי גם שמות (הקצר) ט', ל ותהילים ס"ח, כד. וראה המבוא לויזור עמ' 7-8, 52-58.

⁸ ויש שאף מייחסים להם קרבה משפחתית מנישואי בנו של הראב"ע לכתו של ריה"ל (סימון, אנצמ"ק שם) או מנישואי בתו של ריה"ל לראב"ע עצמו (אייזנשטיין, אסף ובן מנחם שם).

⁹ לפי האגדה היה גם בפרס, בהודו, בארץ ישראל וכנראה גם שהיה בצפון אפריקה (אלג'יר, מרוקו ותוניס) יחד עם רבי יהודה הלוי. כך משמע מדברי ר' שלמה פרחון, מחברת הערוך, פרעסבורג תר"ה, דף ד' ע"ב.

במסעו אסף ידיעות רבות באסטרונומיה ואסטרוולוגיה. ראב"ע הגיע לרומא בשנת 1140, ומשנה זו מתחילה תקופת חייו השנייה, בה כתב את פירושו על רוב התנ"ך בדרך הפשט שאותו סיים בשנת 1155. בזקנתו, לאחר נדודים שונים, ביקש לשוב למולדתו בספרד, אך כנראה לא הספיק לעשות זאת. נלקח לבית עולמו ביום שני בשבוע, ר"ח אדר ראשון תתקכ"ד.¹⁰

ראב"ע חיבר פיוטים, סליחות ומזמורים רבים (נמנו כמאה וחמישים כאלה), אך גדולתו ניכרת בעיקר בפירושו לתנ"ך, שהיו מוערכים מאד בעיני חכמי דורו. מלבד זאת הוא כתב עשרות רבות של חיבורים, ובהם ספרי דקדוק, פילוסופיה ואף מתמטיקה, אסטרונומיה ואסטרוולוגיה.

ראב"ע לא הקדיש ממעייני יצירתו התורנית לתלמוד, ומיעט גם לעסוק בהלכה. הרב שמעון דוראן אף כתב ביחס לראב"ע כי "החכם ז"ל לא היה רב בקי בדינין".¹¹

¹⁰ סימון (יסוד מורא וסוד תורה הנ"ל עמ' 16 וסימון, אנצמ"ק שם), בן מנחם והרב אסף גורסים כי נפטר בלונדון. לדעת אייזנשטיין, הוא נפטר בקלהורה (Calahorra) שבספרד, ויש אומרים שמת ברומא, כמה שנים קודם או אחר כך. האגדה מספרת כי לפני מותו קרא על נפשו "ואברהם בן חמש ושבעים שנה בצאתו מחרון אף ה'" (ראב"ע, שפת יתר, פרסבורג 1838. ובן מנחם ואסף עמ' 211, וראה את הגרסאות השונות לגבי מותו של ראב"ע – בן מנחם, 'מגנוי ישראל בוואטיקאן', סיני כרך י"ז [ל"ה], ירושלים תשי"ד, עמ' רסט). ויזר (עמ' 8), אסף ובן מנחם (שם עמ' 211) משאירים את האפשרות כי לעת זקנתו עלה לארץ ישראל (ראה פירושו הארוך לשמות כ"ה, לא, ובפירוש צפנת פענח על בראשית ב', יא ובויקרא א', יא).

¹¹ התשב"ץ, ירושלים תשנ"ח. ח"א סימן נ"א (עמ' קיח). ראה גם דבריו הקשים של מהרש"ל באמצע ההקדמה הראשונה ל"ים של שלמה" על מסכת חולין, שטעטין תרכ"א (מופיע בעמ' שכותרתו 'הקדמה שניה', ללא ציון מס' עמ'): "...שנמצא באגרת בכתב שכתב [הרמב"ם] לבנו, וגוזר עליו לתלמוד ספרי החכם ר' אברהם אבן עזרא – אשר לא היה בעל תלמוד, ורוב בנינו ופירושו על דרך התכונה והטבעים, וקבלת חיצוניות, והתריס בכמה מקומות נגד דברי חכמי התורה והתלמוד, ומה שהוא מן התורה כתב שהוא מדרבנן, ומה שהוא מדרבנן עשאו לדברי תורה, והאיסור עשאו היתר, והיתר עשאו איסור, או מבלי השגחה ידוע. וכבודו במקומו מונח, כי חכם גדול היה, ואין משיבין הארי, כי אין הולכין אחר פירושו לא לאיסור ולא להיתר, לא לחיוב ולא לפטור, שהרי כתב כמה פעמים נגד ההלכה, אפי' נגד חכמי המשנה, ונגד אמוראי התלמוד בלי מספר. ואמת שמעתי אומרים עליו שכך היה מכריז, והיה מודיע לרבים, שאינו רוצה לישא פנים, אלא לפרש עד מקום אשר שכלו מגיע לולי הקבלה, כאשר רימו בקצת מקומות בפי' התורה, לולי הקבלה הייתי אומר וכו'; ולא צדקו דבריו בעיני, ולפי דעתי שכבר נתן עליהם הדין, כי נתן יד למינים ולצדוקים ולקלי האמונה, אני הגבר אשר ראה עני עמו. ואף כל זאת ששיבחה אותו הרמב"ם ונתן לו עטרה החרשתי, כי דרך קצת בדרכיו בענין חכמות פילוסופי, וחירוים וסברות שבאותה חכמה זכו ועלו לשלימות ותכלית הנפש הנשארת, הלואי שתהיה עלייה זו עלייה, ותו לא מיד".

אולם מנגד, טען ע"צ מלמד כי "גם בתלמוד היה גדול כוחו של ראב"ע". הוא טוען כי יש שייחסו לו פירוש למסכת קידושין. טענה שכבר הוכחה כי בטעות יסודה. מלמד מזכיר שראב"ע גם מוזכר פעמיים בתוס' על הגמרא.¹² גם פוסק מאוחר מאוד – רבי אברהם מסוכטשוב, מתייחס לראב"ע כאל פוסק: "כי האבן עזרא והרמב"ן המה רוב כנגד הב"ח".¹³ אמנם מעיון באגרות חכמי איטליה – מלפני כמאתים וחמישים שנה – ביחס לראב"ע, נראה כי למרות ניסיונם להוכיח שראב"ע היה תלמיד חכם ופוסק, לא עלה הדבר בידם, והם נאלצו להסתפק בטענה כי הראב"ע ידע תלמוד.¹⁴

שיטת ראב"ע בעניין כתיבת התורה

ראינו שחז"ל נחלקו אודות זהות מחבר שמונת הפסוקים האחרונים שבתורה, והרמב"ם ורבים בעקבותיו הכריעו חד משמעית כדעה שכל התורה, עד האות האחרונה שלה, נכתבה על ידי משה – אולם לא כך היא דעת ראב"ע. לא רק שהראב"ע צידד בדעה ששמונת הפסוקים האחרונים בתורה (דברים ל"ד ה-יב) לא נכתבו על ידי משה, אלא לדעתו ישנם פסוקים נוספים כאלה.¹⁵

¹² קידושין לו, ב ד"ה 'ממחרת', ראש השנה יג, א ד"ה 'דאקריבו'. שאלת ראב"ע זהה בשני מקורות אלו, ולכאורה נראה ששאלתו מובלעת בפירושו לויקרא כ"ג, יא. אך ייתכן שניתן לראות כאן עדות לפירוש ראב"ע על ספר יהושע.

ראה גם את הסכמת הראי"ה קוק לספר 'יסוד מורא וסוד תורה', ירושלים תרצ"א, עמ' 2. האיגרת המיוחסת לרמב"ם, המוזכרת בדברי הראי"ה, היא-היא האיגרת שהזכיר המהרש"ל בתחילת דבריו הנ"ל, ויש לציין שרבים פקפקו במהימנות ייחוסה, וטענו שמוזייפת היא – ראה לדוגמה דבריו של הרב יצחק שילת (אגרות הרמב"ם ח"ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' תרצ"ז-תרצ"ט), המסיים בהערה 1: "יש להצטער על שגדול כמהרש"ל, בהקדמת ספרו 'ים של שלמה' לבבא קמא [צ"ל חולין. ש.ג.], הלך שולל אחר 'אגרת' זו".

¹³ אבני נזר, רבי אברהם מסוכטשוב, פיעטרקוב תרצ"ד, עמ' רכד.

¹⁴ נפתלי בן מנחם, 'אגרות חכמי איטליה', 'סיני' כ"ט, ירושלים תשי"א, עמ' רעא-שיד.

¹⁵ אגב, אין זו המחלוקת היחידה לגבי זהות כותבי ספרי המקרא (או תוכנם) בתלמוד, שבה ראב"ע בוחר להכריע כאחד הצדדים. בהקדמתו לספר איוב, כותב ראב"ע: "איוב – היה מבני בניו של נחור אחי אברהם. והקרוב אלי שהיה מבני עשו והעניין מוכיח בארץ עוף כמו שיש ושמחי בת אדום יושבת בארץ עוף ולא יתכן לומר שלא היה בעולם בעבור שאמ' יחזקאל: 'ונח דניאל ואיוב' (יחזקאל י"ד, כ)... – והשווה לבבא בתרא טו, א.

במקום אחר התייחס ראב"ע לאפשרות שלא ישעיה הוא שניבא את הנבואות האחרונות בספרו, כולל הנבואות על כורש שחי למעלה ממאה וחמישים שנה לאחר נבואות אלה: "נדבקה זאת

כך הם דבריו בפתיחת הפרק האחרון בתורה (דברים ל"ד, א): "ויעל משה – לפי דעתו, כי מזה הפסוק כתב יהושע, כי אחר שעלה משה לא כתב, ובדרך נבואה כתבו. והעד: 'ויראהו ה' גם 'ויאמר ה' אליו', גם 'ויקבור'".¹⁶ וכן הוא מוסיף בפסוק ה: "עד היום הזה – דברי יהושע. ויתכן שכתב זה באחרית ימיו".

ראב"ע מדגיש כי לפי דעתו, מחלוקתם של התנאים לא הייתה צריכה להיות על שמונת הפסוקים האחרונים בתורה, כי אם על שנים עשר פסוקים (החל מפסוק א' בפרק האחרון של התורה). אפשרות אחרת להסביר היא שלדידו של ראב"ע ארבעת הפסוקים האחרונים ממש בתורה (פסוקים ט'-י"ב) בוודאי נכתבו על ידי משה, ומחלוקת התנאים היא רק על פסוקים א'-ח'. אולם הסבר זה מוקשה מביטוי של ראב"ע עצמו 'סוד השנים עשר'.

בנוסף לכך, יש להדגיש שעדיין קיימים פסוקים אחרים שראב"ע מייחסם לאותו סוד, ולדידו לא נכתבו על ידי משה. דעה זו מכנה ראב"ע 'סוד השנים עשר', בשל אותם שנים עשר פסוקים אחרונים, ובאמתחתו פסוקים נוספים מסוג זה. למשל, את הפסוק "והכנעני אז בארץ" (בראשית י"ב, ו) הוא מפרש בצורה המכסה טפחיים: "יתכן שארץ כנען תפשה כנען מיד אחר. ואם איננו כן, יש לו סוד. והמשכיל ידום".¹⁷ במקום אחר¹⁸ הוא מציין בצורה דומה פסוקים נוספים: "ואם תבין סוד השנים עשר,

הפרשה... ודע כי מעתיקי המצוות אמרו כי ספר שמואל כתבו שמואל והוא אמת עד 'וימת שמואל' (שמו"א כ"ה, א) והנה דברי הימים יוכיח ששם דור אחר דור לבני זרובבל והעד: 'מלכים יראו וקמו שרים וישתחו' (ישעיה מ"ט, ז) ויש להשיב כאשר ישמעו שם הנביא, ואם איננו; והמשכיל יבין" (ישעיה מ', א), וכן: "הנה כבר רמזתי לך זה הסוד בחצי הספר" (שם מ"ט, ז). אמנם יצויין כי למרות הביטוי 'המשכיל יבין' הרומז לסוד כזה או אחר בדברי ראב"ע, פירוש זה אינו מבואר כל צרכו, ולאורך כל פירושו לספר ישעיה מקפיד ראב"ע לציין כי מדובר ב'עתידות' שטרם התרחשו בזמן הנבואה, ויש להתייחס אליהן כראוי מפני שנאמרו על ידי ה' (ראה שם פירושו פרק מ"ה פסוקים ה, ט, יט, כד ועוד), ולא כאן המקום להרחיב בזהות כותב חלקו השני של ספר ישעיה.

¹⁶ ויזור (שם, עמ' ריד) תולה את הסיבה לפירוש זה, שפרשה זו היא (לדבריו) היחידה בכל ספר דברים, מלבד פסוקי תחילת הספר, שבה מופיע משה בגוף שלישי. אולם דבריו אינם מדויקים כדי הצורך, שהרי לא רק בשמונת הפסוקים האחרונים, אלא בכל פרק ל"ד מוזכר משה בגוף שלישי!

¹⁷ ראה גם את פירושו המקוצר לפסוק "והכנעני והפרזי או ישב בארץ" (שם י"ג, ז) – "כרעו".

¹⁸ דברים א', ב'. בחלק מכתבי היד הופיע הביטוי חסר המשמעות 'סוד השרים עשר', דבר שיכול ללמד אותנו על אי למידת פירוש זה לעומקו (מתוך כוונת מכוון?), עד כדי כך שעלו בו קמשונים מעין אלה.

גם 'ויכתב משה'¹⁹ 'והכנעני אז בארץ', 'בהר ד' יראה', ו'הנה ערשו ערש ברזל'²⁰, תכיר האמת". 'סוד השנים עשר', כאמור, הוא עמדתו של הראב"ע ששנים עשר הפסוקים שבסוף התורה לא נכתבו על ידי משה, ולדעתו יש פסוקים נוספים כאלה. אמנם על הפסוק "והכנעני אז בארץ" הוא העיר זאת בצורה מסופקת, כאפשרות ולא כקביעה, אבל מעצם העובדה שהוא לא הסתפק בתירוץ הראשון אלא הוסיף עוד תירוץ שאיננו ממש מקובל, נראה שלדעתו זהו הפירוש הנכון יותר.

ג. גישות דומות בין מפרשי ימי הביניים

שיטתו של הראב"ע, על אף היותה מנוגדת לגישת רוב המפרשים, מצאה לה אחיזה בכמה פרשנים נוספים בני התקופה, וחלקם אף הוסיפו על דבריו:

בעל ה'אות נפש'

את פירושו של ראב"ע לפסוק בבמדבר י"ג, כד: "עד נחל אשכול – דברי משה. ויתכן להיות כמו 'וירדוף עד דן' (בראשית י"ד, יד), להיות שם אחר"²¹, הבין בספר 'אות נפש' לחכם בן המאה ה-13²², שמדובר על תוספת שנוספה בתקופת השופטים: ר"ל ש'ויכתוב עד דן' נכתב לפי דעתו בימי השופטים שאז נקרא שם העיר דן בשם דן

¹⁹ דברים ל"א, כב. נראה שהכוונה להתייחסות למשה בגוף נסתר. אם אכן כך, מדובר בפרשה כולה (ובעוד מקומות בתורה). למרות זאת, בפירושו לפסוק לא התייחס לכך ראב"ע במפורש.

²⁰ בראשית י"ב, ו; בראשית כ"ב, יד; דברים ג, יא. כפי שמציין הצפנת פענח, הקושי בפסוק "הנה ערשו ערש ברזל הלה הוא ברבת בני עמון" הוא שמשה ובני ישראל לא יכלו להגיע לרבת עמון שכן אסור היה להם להלחם בבני עמון, ואם כן זוהי תוספת של כותב מאוחר, המוכיח את קומתו של עוג מתוך ה'ממצאים הארכיאולוגיים' שבידו.

²¹ והשווה לפירושו בדברים י"א, ל: "מול הגלגל – כמו 'וירדוף עד דן', או דרך נבואה או שני שמות", ולפירושו שם כ"ב יח. סימון מציין כי דווקא דוגמה זו אינה מתאימה לשיטת ראב"ע לפסוקים שנוספו אחר פטירת משה. ראה סימון, שניים או חזים, עמ' 78, ובעמ' 81 הערה 9.

²² עמ' 111 (הספר לא יצא בדפוס, וניתן למצאו בגרסת סטנסיל באוצר החכמה). הספר מיוחס לר' ידעיה הפניני (הבדרשי), שהיה חכם מפרובנס בן המאה ה-13 או לר' אשר קרשקש. בכ"י וטיקן מיוחס ספר זה ל'מ"י ליאי רבניוליש'. יש משערים שהמלה הזאת היא קצור מן התואר "מייסטיר" אשר מכונה בו הרלב"ג – חכם פרובנסלי בן המאה ה-13, אך שד"ל (במדבר כ', יב) כתב: "והוא פירוש על הראב"ע על התורה, ויש מיחסים אותו לרלב"ג, והוא שיבוש, והוא נמצא בכתב יד ביד ידידי החכם כמ"ר יוסף אלמנצי הי"ו, ולא נזכר בו שם המחבר".

אביהם. כן כוונתו ב'נחל אשכול' שנכתב אחרי כן בשמו שקראו הקורא.

כוונתו של ראב"ע היא ביחס לעיר לשם-ליש שנכבשה ע"י בני שבט דן, ושמה שונה לדן (יהושע י"ט, מז; שופטים י"ח, כז-כט). אולם במרדפו של אברהם אחר ארבעת המלכים הוא מגיע לאזור זה ונעצר בעיר דן (בראשית י"ד, יד), ולכאורה כיצד יכול היה להגיע לעיר בשם זה, כששם זה נוצר רק בעת ההתנחלות בארץ?! כך גם ביחס לנחל אשכול שנקרא כך ע"ש האשכול שכתרו להם המרגלים (במדבר י"ג, כג), אולם לכאורה נחל זה נקרא בשם זה ע"י עם ישראל, רק לאחר שנכנס לארץ.

אמנם, דווקא ביחס ל'סוד השנים עשר' נזעק בעל אות נפש (דברים א', ב):

...וכונתו שמשה לא כתב זה רק יהושע כאשר עברו הירדן... ואנחנו לא נאות אליו

בוזה, כי כונתינו שהכל כתב משה מפי ה'.

דברי ה'הדר זקנים'

דעה נוספת שהיתה קיימת בתקופת הראשונים היא של פירוש 'הדר זקנים' מבעלי התוס', המתייחסים באופן ברור לכך שהפסוק על כיבושי יאיר בן מנשה (במדבר ל"ב, מא) נכתב לאחר כיבוש הארץ.²³

דעת ר' יהודה החסיד וחוגו

י"מ תא שמע מביא קטע מדברי רבי שלמה ב"ר שמואל הצרפתי, מתלמידי רבי שמואל החסיד ורבי יהודה בנו:

פירוש שמו של עזאזל שהוא כמו מדבר... שכן בלשון ארמי קורים למדבר 'עזאזל'²⁴

²³ עיין בדבריהם שם פסוק יא, ליוורנו ת"ה, דף ס"ג ע"ב. ראה גם ספר הג'ן לר' אהרן בר' יוסי הכהן, י"מ אורליאן (מהדיר), ירושלים תשס"ט, עמ' שכו. מעניין לציין שבסוף פירושה לתורה (דף ע"ח ע"ב) ציינו: "אלו י"א פסוקים שאין היחיד קורא...", מלבד זאת שאין טעם דווקא לאחד עשר פסוקים, גם לא מצינו דעה כזו (ראב"ע החיל את הכלל על הפסוקים מתחילת הפרק, כלומר על שנים עשר הפסוקים - 'סוד השנים עשר', בעוד התלמוד דן רק על שמונה פסוקים). ואולי אפשר לומר שהאות ח' בצורה כלשהי השתנתה ל'י"א', שהרי ב'כתב רש"י' (ספרדי-קורסיבי) ח' וא' דומות ביותר. ראה גם תוס' מגילה כא, ב ד"ה 'תנא'.

²⁴ השווה ספר השרשים לרד"ק, ירושלים תשכ"ז, עמ' 259 (תקי"ז) שטוען כי עזאזל היא 'מלה מורכבת מן: 'עז' ו'אזל', ונקרא ההר כן. ולפי שהעזו היה הולך לשם, ותרגום 'הולך' - אזל". אך יש לציין כי השורש אזל מופיע בכמה מקומות במקרא: דברים ל"ב, לו; שמואל א, ט', ז; שם כ, יט (?); משלי כ', יד; איוב י"ד, יא. בלי להזכיר תשעה אוכורים נוספים בספרי דניאל ועזרא. ראה

...ואל תתמה על מה שכתוב בתורה לשון ארמי, מפני שלא כתב הוא זה הפסוק. וזה הוא הסוד שאנו אומרים שלא אמר משה זה הפסוק אלא אחר כתבו. ואל תתמה על מה שאני אומר אחר כתבו, כי יש לו חברים במקרא, כלומר הרבה יש שלא אמר משה רבינו כמו 'ויעל משה' עד 'לעיני כל ישראל', וכמו 'הלל הוא ברב בני עמון', שזה ודאי לא כתבו משה, מפני שבשעה שאמר משה זה הפסוק עדיין לא היה ברב בני עמון, ומהיכן היה יודע משה? אלא ודאי אחר כתבו... וכן, 'הכנעני אז בארץ' שאמר הגאון [=ראב"ע. ש.ג.] בפרשת לך לך... 'יש לו סוד והמשכיל יבין וידום', פירוש אם שכנען לא תפשו מיד אחר, אם כן אחר כתבו.

תא שמע מוסיף ומציין:

אם אברהם אבן עזרא מחפה על תכניו במסוה של רמזים וסודות, הרי דווקא חכמים בני חוגו של רבי שמואל החסיד פתרו סודות אלו בכיוון הנכון, ואף פרסמו את דבריהם בגלוי תוך פירוט רב והרחבת דברים...²⁵

תא שמע מציין ששלוש פעמים מוזכר בספר פירושי התורה לרבי יהודה החסיד [להלן הרי"ח], שנמצאים בתורה פסוקים שאינם מפי משה או שאינם מזמנו. כך היה עד שהדברים צוננו במהדורות החדשות. הפירוש מרחיק את זמן כתיבת 'פרשת מלכי אדום' עד לימי אנשי כנסת הגדולה.²⁶

בבראשית מ"ח מחלק רבי שמואל החסיד את המקור לשלושה רבדים שונים: הסיפור, המספר והעורך.²⁷ ברובד הראשון מופיעים דברי המשתתפים בשיחה, כלומר יעקב ויוסף. ברובד השני מופיעים דברי משה המציין בשנת הארבעים לצאת ישראל ממצרים: "ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך".²⁸ אך ברובד השלישי מצטרף גורם

גם BDB עמ' 23, ערך 'אזל'.

²⁵ ישראל מ' תא שמע, כנסת מחקרים בספרות הרבנית בימי הביניים, כרך א - אשכנז, ירושלים תשס"ד, עמ' 276-277. ציטוט דברי תלמיד רי"ח מתוך כ"י פריס 353.

²⁶ הנ"ל עמ' 273. מקום נוסף, מעניין לא פחות, מציין ששירת הבאר המלאה (במדבר כ"א, יז) הוסרה מן החומש בידי דוד המלך שקבעה בתהילים קל"ו (=הלל הגדול'), וכן לפי הסבר זה עשה דוד לשאר המזמורים של משה שבתורה. הציטוטים של פירושי ר"י החסיד הם מתוך ספר פירושי התורה לרבי יהודה החסיד, יצחק שמשון לנגה (מהדיר), ירושלים תשל"ה, עמ' 184, 198.

²⁷ שמות הרבדים הם לפי המושגים בימינו. כמובן שר' שמואל החסיד לא השתמש במושגים אלה.

²⁸ עיין גרשון ברין, 'קוים לפירוש התורה של ר' יהודה החסיד', תעודה, ג - מחקרים בספרות התלמוד בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, ת"א תשמ"ג, עמ' 221 והערה 12 בעמ' 224.

אמנם לפי ההסבר של רי"ח להלן, ששימת אפרים לפני מנשה היא בשימתו בראש דגל, לכאורה, אין סיבה לומר שמשה אמר זאת דווקא בשנת הארבעים לצאת ישראל ממצרים, כשאינו כבר

נוסף - העורך:

וישם את אפרים לפני מנשה - פירש אבי: לא על יעקב נאמר, כי על משה. וישם משה את אפרים לפני מנשה בראש דגל, בעבור שיעקב אמר 'ואחיו הקטן יגדל ממנו' (מ"ח, יט), ויהושע כתבו או אנשי כנסת הגדולה. שא"ת [=שאם תאמר]: 'משה כתבו', היה לו לומר: 'ואני שמתתי את אפרים לפני מנשה', כמו שיש אחרי כן: 'ואני נתתי לך שכם אחד'.

ברין מעיר כי לכאורה די בהצעה שיהושע הוא שהוסיף פסוק זה, ואין צורך להציע הצעה אלטרנטיבית - אנשי כנסת הגדולה. מכאן מסיק ברין כי יש בכך רמז לשיטת רי"ח שעריכתם של אנשי כנסת הגדולה היתה גם בתורה, ולא רק בספרי המקרא האחרים.²⁹

בפירושו לפסוק בויקרא ב', י"ג, הציע רי"ח כי הביטוי "ולא תשבית מלח ברית אלהיך", עבר תהליך. בתחילה ציוה משה שלא להשבית מלח סתם, התואר 'מלח ברית אלהיך' נוסף רק לאחר שמשה רבנו השתמש בביטוי דומה: "לעברך בברית ה' אלהיך... גפרית ומלח..." (דברים כ"ט, יא-כב). אלא שרי"ח השתמש במילים: 'הוסיפו וכתבו', והותיר לנו לנחש מי הם שהוסיפו וכתבו, שמא אנשי כנסת הגדולה? יש לציין כי בפירוש 'מושב זקנים' של בעלי התוס' הביאו את פירושו של רי"ח, אך שם הובא תירוץ כי: "ונ"ל כי שנכתבה כל התורה קודם מיתת משה".³⁰

רי"ח מודע לפירוש ראב"ע,³¹ אך זה לא מונע ממנו לומר דברים שסותרים את דברי ראב"ע, ויותר מכך, דברים קיצוניים בהרבה, עליהם כתב ראב"ע כי יש לשרוף ספר שנכתבים בו דברים כאלה. כך כותב רי"ח בדברים ב', ח:

"ונעבר מאת אחינו בני עשו היושבים בשעיר מדרך הערבה מאילת ומעציון גבר" - וא"ת [ואם תאמר] היאך באו לעציון גבר, כמו שאומרים באלה מסעי (במדבר ל"ג, לו) 'ויסעו מעציון גבר', והלא של אדום היה, כדאמ' בדברי הימים (ב', ח', יז): 'אז

משמעו דגלים. אך לפי המשכו של הפסוק: "אשר לקחתי מיד האמרי בחרבי ובקשתי", מסתבר שהכוונה לכיבושי ישראל (ובני מנשה בתוכם) בשנת הארבעים - מעט לפני הכניסה לארץ. עיין במדבר כ"א, כה; ל"ב, לג-מב; דברים ג', ח-טו; ויהושע י"ז, א.

²⁹ ראה עוד בהרחבה ב"י שורץ, 'פירוש רבי יהודה החסיד לבראשית מח 20-22', תרביץ, פ', תשע"ב, עמ' 29 ואילך.

³⁰ מושב זקנים, קובץ פירושי בעלי התוס', כ"י ששון, לונדון תשי"ט, עמ' רמב.

³¹ ראה ספר פירושי התורה לרבי יהודה החסיד הנ"ל, בראשית י"ב, ו. ראה גם ברין הנ"ל, עמ' 223 הערה 9.

הלך שלמה לעציון גבר על שפת הים בארץ אדום?³² ואומר אבי שעציון גבר לא היה של אדום, כ"א מלך אדום נשא מהטבאל בת מטרד והיא הכניסה לו את עציון גבר, שמתוכה היו מביאים הזהב מן המלכות... זהו 'בת מי זהב' שהכניסה לו עיר שממנה הולכים במים עד הזהב. וזהו עדיין לא נעשה בימי משה, כי אם 'לפני מלך מלך לבני ישראל'. פירוש: קודם שמלך שאול אחרי כן. אבל בימי שלמה כבר נעשה, לכן כתבו בימי כנסת הגדולה בחומש, שלא תתמה איך בא עציון גבר לאדום, כמו שכתוב בדברי הימים.

ברין רואה בפירוש זה אבן-בוהן להבנת דברי רי"ח, ביחס לעריכת התורה. לדעת ברין, רי"ח סובר כי התורה נכתבה ע"י משה, נערכה על ידו בשנת הארבעים, עריכה שכללה גם דברי עדכון והגהה. אלא שכאן מוסיף רי"ח עריכה זהה ע"י אנשי כנסת הגדולה. הדגשתו של רי"ח: "וזה עדיין לא נעשה בימי משה", דוחה את האפשרות כי ישנם דברים שנכתבו בתורה "על שם העתיד".³²

גם לדעתו של ר"י בכור שור ייתכן שפרשת 'מלכי אדום' לא נכתבה ע"י משה, אם כי הוא מציין את הדברים בלשון ספקנית.³³

כאמור, ראב"ע עצמו לא קיבל את האפשרות של עריכה על ידי הכנסת הגדולה, ודחה פירוש זה לגבי פרשת מלכי אדום, כפי שנראה להלן, בפרק העוסק בבירור שיטתו.

ד. מבקרי המקרא בעקבות ראב"ע

כבר טען סרנה כי ביקורת המקרא שלטענתו מקובל לתארך את תחילתה במאות ה-13-14, התחילה כבר בדברי ראב"ע, והמשכה היא בשפינוזה ודומיו.³⁴ במחקרו אחר כותבי כתבי הקודש, הגיע ברוך שפינוזה (1632-1677) למסקנה כי התורה לא חוברת במדבר על ידי משה רבנו. הוא ראה בראב"ע חוקר בעל שאר רוח

³² ברין, עמ' 223, 225.

³³ ר' יוסף בכור שור, פירושי התורה, בההדרת י' נבו, ירושלים תשנ"ד, עמ' סה. ראה גם ספר הג'ן, ירושלים תשס"ט, עמ' קפה. במושב זקנים (שם) צוין כי: "פי' הרשב"ם שפרשה זאת נכתבה בימי שופטים... שיש בתורה דברים שנאמרו על שם העתיד", "אלא שברשב"ם המצוי אינו רשום פירוש זה" (ברין, הערה 15 בעמ' 225).

³⁴ נחום מ' סרנה, 'היבטים לא מצויים של פרשנות התנ"ך בימי הביניים', בתוך: א' גרינבוים וא' עברי (עורכים), הגות ומעשה: ספר זכרון לשמעון ראבידוביץ במלאת עשרים וחמש שנים למותו, ת"א תשמ"ב, עמ' 35-36.

ש"התעלה" מעל דעותיהם של חז"ל, אך לא היה "אמיץ" מספיק (כפי שמצפה ממנו שפינוזה, שבעצמו עשה צעד מעין זה) כדי לבטא במפורש את דעותיו. במקום זאת, לדעת שפינוזה, הסתפק ראב"ע בפיוור רמזים: "יש לו סוד והמשכיל ידום", "ואם תבין סוד השנים עשר... תכיר האמת", וכו'. כך היא תמצית דבריו:

אתחיל במחבר החומש, שכמעט הכל האמינו שהוא משה, והפרושים אפילו הגנו על דעה זו בעקשנות גדולה כל כך, עד שחשבו לכופר מי שנראה כמחזיק בדעה אחרת. וזאת הסיבה שאבן עזרא – איש בעל נטייה חפשית יותר והשכלה רחבה, והוא הראשון, מכל אלה שקראתי בהם, ששם לכו למשפט הקדום הזה – לא העז להסביר את דעתו בגלוי, אלא רמז לענין במילים סתומות... שלא משה הוא שכתב את החומש כי אם איש אחר, שחי בזמן מאוחר בהרבה, וכן שהספר שמשה כתבו אחר היה... כדי להראות דברים אלה... הוא מציין כי כל הספר של משה העתק באר היטב על פני היקפו של מזבח אחד (ראה דברים כ"ו ויהושע ח', ל ואילך)...³⁵ וזהו – אומר אני – מה שביקש, לדעתי להשמיע המחבר בסוד השנים עשר, אלא אם כן אולי נתכוון לשתים עשרה הקללות המצויות בפרק הנ"ל בדברים, ואולי סבר שהן לא היו כתובות בספר התורה... ושמה היתה כוונתו לפרק האחרון בספר דברים, שמדובר בו על מות משה, שהוא פרק בן שנים עשר פסוקים.³⁶

בהמשך לביקורת זו, ראה הרב יהודה קרינסקי שאכן היו שרצו להבין בראב"ע כשפינוזה, חלילה, וכתב על כך: "והנה מקצת מהמתחכמים והפוקרים תלו דעתם החפשית על מאמרו של הח' ז"ל [=ראב"ע] שכתב בזה: "ואם תבין וכו'" ורצו להפיל את הח' ז"ל ג"כ במהמורות שנפלו הן בהן".³⁷ לעזרתו הביא הרב קרינסקי את שד"ל (שלמה דוד לוצאטו), שבתחילה תוקף את שיטתו של ראב"ע בכללה, ואח"כ את המסתמכים על שיטה זו ובראשם שפינוזה עצמו:

והנה ידוע כי זה אחד מן המקראות שאמרו עליהם קצת מן המתחכמים שלא כתבם משה, אבל נוספו בתורה אחרי כמה דורות, כי מפני שלא הבינו את ענינו אמרו שהוא נוסף... ואחרי אשר בדור הזה כבר נתפשטו ספרי שפינוזה בעולם וכבר תורגמו

³⁵ דבריו מוזרים ביותר, שכן ראב"ע עצמו (בניגוד לדברי חז"ל בסוטה לה, ב) כתב שם (דברים כ"ו, א): "שמור את כל המצוה – ומה היא? והקמות לך אבנים גדולות. להכיל התורה. ויאמר הגאון ז"ל, כי כתוב עליהם מספר המצות, כמו הכתובות בהלכות גדולות בענין אזהרות, ויפה אמר". שפינוזה מייחס לו אפוא דעות שמעולם לא השמיע ואף כתב להיפך מהן.

³⁶ שפינוזה, מאמר תיאולוגי מדיני (חיים וירשובסקי – מתרגם), ירושלים תשמ"ט, עמ' 95-96.

³⁷ מחוקקי יהודה, ג"י תשל"ה, דברים עמ' 3 בפירוש 'קרני אור'. וראה גם את דברי ע"צ מלמד הנ"ל, עמ' 603.

בלשון אשכנז וצרפת, וכבר נכתבו שבחי האיש ההוא גם בלשון הקודש... מוכרח אני להודיע כי שקר וכזב כתב שפינוזה... באומרו כי ראב"ע כתב ברמז כי לא משה כתב ספר התורה. והנה אמת כי ראב"ע רמז דרך סוד כי יש בתורה מקצת מקראות נוספים אחר מות משה, אך אין בכל דבריו ובכל רמזותיו שום מקום לחשוב עליו שלא האמין כי לא משה כתב ספרו. ובאמרו כאן: "ואם תבין...", משמע כי דוקא המקראות האלה הם [לדעתו] נוספים, לא שהספר כולו מזוייף. ואם היה בלבו שספר התורה לא משה כתבו, לא חסר תחבולות היה ראב"ע לרמוז מחשבתו כמו שהיא.³⁸

אף הרב מרדכי ברויאר, במאמרו הידוע על "שיטת הבחינות"³⁹ היה בין התוקפים את שפינוזה; בהקשר זה – לא על עמדותיו הכפרניות, אלא על ביטול האפשרות להאמין לראב"ע שמשתמש במילה "סוד", ועל המחשבה שראב"ע היה חוקר נבון אך ללא אומץ מספיק כדי להגיש את ממצאי מחקריו לציבור:

היאך לא האמין [שפינוזה] בתומתם של מאמינים זולתו? היאך פטר את "רמזי" אבן עזרא ו"סודותיו" – כמסווה שקרים של אדם המתכחש לדעותיו? היאך פסל אותו במומו? היאך ראה בו מהרהורי כפירת לבו, שעה שהאשים אותו בהתחמקות פחדנית מהאמת הפנימית שבלבו? כלום לא ידע גם שפינוזה שאדם יכול להיות פרשן מובהק הרואה נכוחה את כל גילויי פשוטו של מקרא – ואעפ"כ להאמין בתורה משמים?⁴⁰

יש לציין מאידך, שהיו ממפרשי ראב"ע המאוחרים שנטו 'לרכך' את דבריו, ולנסות לשנותם כדי להתאימם לשיטת הרמב"ם ושאר הראשונים. כך, לדוגמא, כתב ר' שמואל מוטוט: "ודעתו [של ראב"ע] כי כל אלה [הפסוקים] נאמרו למשה בדרך נבואה וכתבם כך".⁴¹ וביתר פירוט כתב פרשן אחר של ראב"ע, ר' שמואל צרצה: "יש אומרים כי דעתו של החכם [=ראב"ע] כי מן 'ויעל משה' יהושע כתב... אבל באמת כי החכם ז"ל אינו סובר זה, רק כל אלה נאמרו למשה בדרך נבואה וכתבם כך".⁴² גם הרב מ"מ כשר סובר שדעות זרות נשתרבו לתוך כת"י של פירוש

³⁸ שמואל דוד לוצאטו, פירוש על חמישה חומשי תורה, ת"א תשל"ב, עמ' 505-506.

³⁹ שיטת הבחינות של הרב מרדכי ברויאר, 'י' עופר (עורך), אלון שבות תשס"ה, עמ' 15-27. כמוכן שיש לקרוא את דבריו מתוך ההבנה כי באותה עת שהוא כתב על ראב"ע, הוא כותב על עצמו.

⁴⁰ שם עמ' 19.

⁴¹ פירוש על דברים א', ב. מרגלית טובה, אמסטרדם תפ"ו, קל"ד ע"ב – כוונתו לדעה שבתלמוד הסוברת שגם הפסוקים האחרונים נכתבו על ידי משה, אולם לדבריו כך גם סובר ראב"ע.

⁴² שמואל צרצה, מקור חיים, אמסטרדם תפ"ו (ד"ר ולנסיה ה'קכ"ז) שם. ובמקום אחר הסביר כך את דברי ראב"ע: "והעד 'ויראהו ה' – פירושו: 'והעד שהוא בדרך נבואה אמרו, ויראהו ה' ולא ויראני ה'" (דברים ל"ד, א).

הראב"ע מתוך הגיליון.⁴³

על ניסיונות מעין אלה כתב בדורנו הרב מרדכי ברויאר, כי מי שמנסה להתכחש לדברי ראב"ע, אינו אלא עומד במקומו של שפינוזה. מתוך מגמה של צדקות והגנה על שלמות התורה ונתינתה משמיים אדם יכול בקלות לעמוד לצידו של שפינוזה (הכופר), ולהאשים את ראב"ע באי אמירת אמת.⁴⁴

ה. בירור שיטת ראב"ע

דבריו של שפינוזה ללא ספק אינם נכונים, שכן ראב"ע עצמו בפירושו תקף בחריפות את מי שרצה לטעון שפסוקים מיוחדים לא נכתבו ע"י משה.⁴⁵ נביא כמה ממקומות אלה בהם חולק ראב"ע על אחרים המוצאים תוספות שונות בתורה, וננסה לברר את שיטתו לאמיתתה.

מעניין להשוות את דבריו לדברי ר"ח שהוזכרו לעיל על פרשת מלכי אדום (בראשית ל"ו ל"א):

לא נעמוד כאן על ההסבר המיסטי שניתן בפירוש המיוחס לאבן כספי (ראה חנה כשר, לשאלת מחברו של 'ביאור הסודות לראב"ע' המיוחס ליוסף אבן כספי, בתוך: מ' חלמיש (עורך), עלי שפר, ר"ג תש"ן, עמ' 89-108) או על ההסבר המיסטי שהציע ר"ח (ספר פירושי התורה לרבי יהודה החסיד הנ"ל, בראשית י"ב ו, ברין הנ"ל עמ' 223 הערה 9), שללא ספק אין להם כלום עם פשט דבריו של ראב"ע.

⁴³ תורה שלמה כרך י"ט, ניו יורק תש"ך, מילואים עמ' שעח. דברים דומים כותב הרב משה פיינשטיין על פירושו של ר"י החסיד שהוזכר לעיל (אגרות משה, יורה דעה ג', נ"י תשמ"ב, סי' קטו, עמ' שנט).

דעה חשובה נוספת אותה מביא הרמ"מ כשר היא דעת הר"מ אלמושנינו (סוף המאה ה-16), שייחס את ההוספות שציין ראב"ע ליהושע או עזרא. הרב מ"מ כשר ציין כי לא העירו על דבריו. עם זאת, אין לראות את חוסר התגובה על דברי הר"מ אלמושנינו כתמיכה שקטה בדבריו, שכן הנ"ל כלל לא היה ידוע, ופירושו נדפס רק במאה העשרים. החלק ששרד מפירושו התפרסם ע"י נפתלי בן מנחם, סיני יט, ירושלים תש"ו, עמ' קלו-קעא. אני מביא את דעתו בשל הזדהותו המוחלטת עם פירוש ראב"ע ויותר מכך.

⁴⁴ הרב מרדכי ברויאר, שיטת הבחינות של הרב מרדכי ברויאר, י' עופר (עורך), אלון שבות תשס"ה, עמ' 31.

⁴⁵ וראה את דברי מנחם הרן, 'פרשנות המדרש והפשט והשיטה הביקורתית במחקר המקרא', בתוך: מחקרים במדעי היהדות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 62-88, שכתב על סילוף דברי ראב"ע ע"י שפינוזה.

"ואלה המלכים" [אשר מלכו בארץ אדום לפני מלך מלך לבני ישראל] - י"א כי בדרך נבואה נכתבה זאת הפרשה. ויצחקי⁴⁶ אמר בספרו, כי בימי יהושפט נכתבה זאת הפרשה, ופירש הדורות כרצוננו. הכי קרא שמו יצחק, כל השומע יצחק לו, כי אמר כי הדד הוא הדד האדומי [עייין מל"א י"א, י"ד], ואמר כי מהיטבאל אחות תחפנחס [עייין שם י"ט]. וחלילה חלילה שהדבר כמו שדבר על ימי יהושפט, וספרו ראוי להישרף⁴⁷... והאמת שפירוש 'לפני מלך מלך' על משה מלך ישראל, וכן כתוב 'ויהי בישרון מלך' (דברים ל"ג, ה).

נראה כי גם רי"ח וגם יצחקי ניסו לזהות את 'מהיטבאל'. למעלה מזה, לפי שיטתו של ראב"ע ספרו של רבי יהודה החסיד, כמו גם פירושו של ר"י בכור שור וספר הג"ן (שהובאו לקמן), היו ראויים להישרף.

במקום נוסף (במדבר כ"א, א) תוקף ראב"ע פירוש הטוען כי מספר פסוקים בתורה לא נכתבו ע"י משה:

וישמע הכנעני מלך ערד... ורבים אמרו, כי זאת הפרשה יהושע כתבה, והראיה: 'מלך ערד אחד' (יהושע י"ב, יד). ומצאו שבני יהודה קראו שם המקום 'חרמה' (שופטים א', יז). ולא אמרו כלום, כי אותו המקום יקרא בתחלה צפת, וזה - מלך ערד. והאמת - שני מקומות. ורבים במקרא כמו הם.⁴⁸

מביטוי של ראב"ע: "ורבים אמרו", מובן כי דעה זו לא היתה נחלתם של מתי מספר, ובודאי לא של קראים, שאליהם היה לא היה מתייחס ראב"ע כ'רבים'. מפרש כזה ש"לא אמר כלום" הוא, לכאורה, הרמב"ן:

וישמע הכנעני - ... והנכון בעיני, כי זה מלך ערד הוא יושב בנגב מעבר לירדן ימה בארץ כנען על יד הירדן בגבול בני יהודה סמוך לחברון שהיא בנגב... וזה טעם

⁴⁶ בכ"י פריס: "והיצחקי". כפי הנראה הכוונה ליצחק אבן יוש, קראי (?) בן המאה האחת עשרה שראב"ע עיין בספריו ואף הביא מהם בפירושו (ראה במדבר כ"א, יז), אך במקומות שלא פירש לפי דרך האמת, כפי שראה אותה ראב"ע, הוא לא חסך ממנו את שבת לשונו: "היצחקי המהביל" (בראשית ל"ו, לב, והשווה בפירושו הארוך לשמות כ', כב), "היצחקי דבר סרה בספרו עליו" (הושע א', א) "והיצחקי אמר... וזה המוכה בסנוירים הלא ראה כתוב..." (שם, והשווה בפירושו הארוך שמות ב', ב).

⁴⁷ ראה הפירוש הקצר לשמות כ"א, ח.

⁴⁸ יצחק גוטליב (יש סדר למקרא, ר"ג תשס"ט, עמ' 9-268) מציין ביחס לפירוש זה כי ראב"ע ציין כאן לסמיכות הפרשיות, אע"פ שבאופן 'טבעי' אין צורך בכך, אלא ש"ראב"ע ראה לנכון להוציא מידי הסוברים 'כי זאת הפרשה יהושע כתבה'". עוד נתייחס לדברים אלה בהקשר להגנתו של צפנת פענח על ראב"ע.

'וישמע', ולכך ספר הכתוב 'והוא יושב בנגב בארץ כנען' כי בא מארץ אחרת אל מקום ישראל. ונדרו ישראל נדר לה' שאם יתן אותו בידם שיחרימו כל אשר להם לה', וספר הכתוב כי שמע השם תפלתם ונדרו נדר לה' ושלמו אותו. כי הרגו אותם עתה בימי משה... והשלים עוד בכאן לספר, כי החרימו ישראל גם את עריהם אחרי בואם בארץ כנען אחרי מות יהושע לקיים את נדרם אשר נדרו ויקראו שם הערים חרמה...⁴⁹

כלומר, הרמב"ן מדגיש פן ספרותי הקיים במקרא. בפן זה היה עניין לכותב הסיפור להשלים את הסיפור, אף אם השלמתו תחרוג מהמסגרת הכרונולוגית של הסיפור. לפי דברי הרמב"ן, אי אלו השלמות בתורה נכתבו ע"י יהושע – כאן ובשמות ט"ו, לה.

הקושי בדברי הרמב"ן הוא הסתירה מדבריו המפורשים בהקדמתו לפירושו לתורה: "אבל זה אמת וברור הוא שכל התורה מתחילת ספר בראשית עד 'לעיני כל ישראל' הגיע מפיו של הקב"ה לאזנו של משה"⁵⁰. ואכן, האברבנאל לא חוסך את לשונו מהרמב"ן: "...כי הרב [=הרמב"ן. ש.ג.] כסתה כלימה פניו לכתוב שיהושע כתב זה, והניח הדבר בסתם שהכתוב השלימו אבל לא זכר מי היה הכותב, כיון שלא היה משה עליו השלום. והדעת הזו בכללו לקחהו הראב"ע מדברי הקראים, שבפירושי התורה אשר להם נמנו וגמרו שלא כתב זה משה, והרמב"ן נטה אחרי הראב"ע. והתימה משלימות תורתו וקדושתו שיצא מפיו שיש בתורה דבר שלא כתב משה? והם, אם כן, בכלל 'כי דבר ה' בזה'."⁵¹

קביעת האברבנאל בסוף דבריו, "כי דבר ה' בזה", מתבססת על דברי חז"ל (סנהדרין צט, א): "תניא אידך: 'כי דבר ה' בזה (במדבר ט"ו, לא) – זה האומר אין תורה מן השמים, ואפילו אמר כל התורה כולה מן השמים חוץ מפסוק זה שלא אמרו הקדוש ברוך הוא אלא משה מפי עצמו, זהו כי דבר ה' בזה".

⁴⁹ רמב"ן שם (עמ' רפא-רפג), וראה יעקב מילגרום, עולם התנ"ך – במדבר, ת"א 1993, עמ' 127. הראב"ע קדם בכתיבתו, כמוכח, לרמב"ן, כך שניתן לראות כי אותה דעה ש'רכים אמרו' המשיכה להתקיים גם כמאה שנה לאחר דברי ראב"ע.

⁵⁰ רמב"ן שם (עמ' ב'), וראה לעיל הערה 1.

⁵¹ אברבנאל שם. אמנם, הרב חיים דב שעוועל, שם חלק ב', עמ' רפא-רפב, ביאר היטב את דברי הרמב"ן, ודחה בתקיפות את האופן בו הבין אותם האברבנאל, שהרמב"ן מעולם לא התכוון לומר שיש כאן פסוק שלא כתבו משה.

דעת בעל 'צפנת פענח'

הבולט בהגנתו על שיטת ראב"ע היה רבי יוסף בן אליעזר הספרדי,⁵² שכתב פירוש משלו לפירוש ראב"ע על התורה, בשם 'צפנת פענח'.⁵³ פירוש זה "עולה על כל הפירושים שנתחברו לפירוש ראב"ע".⁵⁴

כנגד דבריו של האברבנאל כתב הצפנת פענח (על דברים א', ב):

ואם תאמר: עוד הנה אמרו רבותינו ז"ל בסנהדרין פרק חלק, שאפילו אמר כל התורה כולה מן השמיים חוץ מפסוק זה שלא אמרו הקב"ה, אלא מפי משה עצמו אמרו, עליו הכתוב אמר (במדבר ט"ו, לא): 'כי דבר ה' בזה? ויש להשיב, כי על ענין המצוות, כאשר אמרנו למעלה, ולא על הסיפור.

כלומר, לפי ר' יוסף בן אליעזר הספרדי ניתן בהחלט לומר שקיימות הוספות מאוחרות בתורה. לדוגמה, בפירושו הוא מסביר בהרחבה את הדוגמא האחרונה שהביא ראב"ע בהסברו ל'סוד השנים עשר' – "הנה ערשו ערש ברזל":

הנה ערשו. פירוש: הנה ערשו ערש ברזל היא ברבת בני עמון, משמעו שהוא מעיד להם שהיא ברבת בני עמון. ידוע כי משה לא נכנס אל ארץ בני עמון, שנאמר 'רק אל ארץ בני עמון לא קרבת' (דברים ב', לו), ואחר שלא נכנס שם מאין ידע שהיתה ערשו של עוג בתוכה. וידוע כי ישראל לא באו ברבת עד ימי דוד ששלח את יואב וכבש את ארץ בני עמון (עיין שמו"ב י"ב, כו-לא), ואז ידעו שהיתה ערש עוג ברבה. וזה ראייה כי אחר כן נכתב זה הפסוק בתורה ולא כתבו משה, רק אחר מהנביאים האחרונים כתב.

⁵² שמכונה בטעות 'טוב עלם'. ראה מ' וילנסקי, 'כלום היה שם לוואי ליוסף בן אליעזר הספרדי?', מחקרים בלשון ובספרות, ירושלים תשל"ח, עמ' 344-348. נולד בספרד סביבות שנת ה' צ"ה. בשנת קל"ו גמר העתקת פירוש ר' שלמה בן יעיש על הראב"ע בעיר כניאה שבקאנדיה, משם נסע למצרים ואח"כ עלה לירושלים. נדד לדמשק ושם לבקשת ר' דוד בר' יהושע הנגיד (מצאצאי הרמב"ם) כתב פירוש לפירוש התורה לראב"ע בשם צפנת פענח. בשנת קמ"ח נשלח אליו מכתב לירושלים, אך מאז לא ידוע לנו עליו דבר. היו שחשדו בו בקראות, אך על כך יש לומר שגם בראב"ע עצמו חשדו כך: יהודי העיר סולירנו לא קיבלו את ראב"ע בשנת 1145 בכבוד כראוי לו, ורק עשיר אחד ספרדי ושמו אליקום, אסף אותו אל ביתו ונתן לו כל מחסורו. יושבי העיר חשבו את ידיעות ראב"ע בתנ"ך ובמדעים כאין נגד ידיעת התלמוד וספרי הרבנים, וגם חשדו את ראב"ע במינות (ראה מאמרו של רפאל י' זר, 'רבי אברהם אבן עזרא ופרשנות המקרא הקראית', מגדים לב, אלון שבות תש"ס). ראה גם את דברי האברבנאל (ויקרא י"ט, כ): "הראב"ע שנפתה מדברי הקראים", ועיין בדברי א' ליפשיץ, פרקי עיון במשנת הראב"ע, ירושלים תשמ"ב, עמ' קצ-קצו.

⁵³ צפנת פענח, דוד הערצאג (מהדיר), קרקא תרע"ב, ד"צ חיפה תשכ"ז.

⁵⁴ ע"צ מלמה, 'מפרשי המקרא' חלק ב', ירושלים תשל"ח, עמ' 522.

תבין האמת. פירוש אז תבין כי הפסוקים החמישה שהם מתחילת הפרשה הזאת עד תחילת 'ה' אלהינו דבר אלינו' (דברים א', ו) לא כתבם משה רק אחד מהנביאים האחרונים כתב אותם.

כאן כותב צפנת פענח במפורש שישנם פסוקים שלא נכתבו ע"י משה. יחד עם זאת, הוא מסייג כי פסוקים אלה בהכרח נכתבו ע"י נביא אחר. את הסיבה לומר שדווקא נביא הוסיף פסוקים אלה, הוא מסביר בהרחבה בהסברו לפסוק "והכנעני אז בארץ" (בראשית י"ב, ו):

ופירושו הוא כי איך אמר בכאן מילת אז, שמשמעה אז היה בה אבל עתה אינו בה, הלא משה כתב את התורה ובימיו הייתה הארץ ביד הכנעני. ולא ייתכן שיאמר משה 'אז' כי הדעת נותן[ת] שנכתבה מילת 'אז' בזמן שלא היה הכנעני בארץ, ואנחנו ידענו כי לא סר הכנעני משם כי אם אחרי מות משה כשכבשה יהושע. ולפי זה נראה שלא כתב משה זאת המילה בכאן, רק יהושע או אחד משאר הנביאים כתבוה כאשר מצאנו בספר משלי (כ"ה, א): "גם אלה משלי שלמה אשר העתיקו אנשי חזקיה מלך יהודה",⁵⁵ כי אחר ששלמה חיבר הספר למה נזכר שם חזקיה שנולד אחר כמה דורות? רק היה זה קבלה בידם איש מפי איש מפי שלמה, ועל כן כתבוה ונחשב כאלו שלמה כתבו. וככה בכאן היה קבלה בידי ישראל שבימי אברהם היה הכנעני בארץ וכתב אותו אחד מן הנביאים כאן, ואחר שיש לנו להאמין בדברי קבלה ובדברי נבואה, מה לי שכתבו משה או שכתבו נביא אחר? הואיל ודברי כולם אמת והם בנבואה.

את אותו סייג מסיק סימון מן הביטוי "ובדרך נבואה כתבו", בדברים ל"ד א. לדעתו, ניתן ללמוד מכאן שגם בשאר המקומות הכותב הוא נביא, משום שדרכו של ראב"ע היא לומר את דבריו במקום אחד ולהסתמך על כך שהקורא האינטליגנטי יחיל את הכלל שנכתב גם במקומות אחרים.⁵⁶

צפנת פענח מודע למהפכנות הגדולה שבדברי ראב"ע, ומעלה סייג נוסף לדבר – כל התוספות הינן סיפורים וכדומה, אך אין להן השפעה על המצוות:⁵⁷

⁵⁵ השווה בבא בתרא טו, א: "חזקיה וסיעתו כתבו: ישעיה, משלי, שיר השירים וקהלת".

⁵⁶ אוריאל סימון, 'שניים או חזים ב'טוד השנים עשר' של ר' אברהם אבן עזרא, מגדים נא, אלון שבות התשע"א, עמ' 84. אמנם יש לתהות מדוע התחמק סימון מלומר, ע"פ קביעתו שלו, כי הכותב הוא יהושע.

⁵⁷ לאמיתו של דבר, צפנת פענח מרחיק לכת בהרבה מהראב"ע, שכן לדעתו כמעט בכל התורה (למעט בפרשיות המצוות) ייתכן שישנם מילים ומשפטים שנוספו מאוחר יותר, "כדי לבאר" וכדומה – דעה שלא מצאנו כמותה בין הפרשנים הראשונים. בכלל, קשה לעמוד על טעם דבריו

ואם תאמר: הנה כתוב 'לא תוסיף עליו' (דברים י"ג, א)? התשובה: דע כי ר' אברהם בעצמו פירש זה בפרשת ואתחנן (דברים ה', ה) כי המילות הם כגופות, והטעמים כנשמות, ועל כן יש פרשיות שנכתבו בתורה פעמיים גם שלוש, ויש באחת תוספת על האחרת ואינו נחשב התוספת. ועוד, כי בפירושו הראשון בפרשת לך לך (בראשית י"ב, ד) אמר כי לא נאמר לא תוסיף עליו רק על המצוות, כלומר, מה שהזירה תורה לא תוסיף עליו לא הוזירה כי אם על מספר המצוות ועל עיקרם אבל לא על המילות, על כן אם הוסיף נביא מילה או מילות לבאר הדבר כאשר שמע מפי הקבלה אין זו תוספת...

ואחר שלא חששו [=מתרגמי 'תרגום השבעים' לשינויי מילים, כבכל תרגום. ש.ג.] לכל זה, התבאר כי היה בידם כוח להוסיף מילות כדי לבאר, וקל וחומר שיש כוח ביד נביא להוסיף מילה בדברי נביא לפרש דבריו, ואף כי בדבר שאיננו מצוה רק סיפורי דברים שעברו, ועל כן לא ייקרא תוספת...

וזה הסוד אין ראוי להודיעו לבני אדם בעבור שלא יזלזלו בתורה, כי מי שאינו משכיל ולא ידע להפריש בין הפסוקים שנכתבו בהם מצוות ובין הפסוקים שנכתבו בהם סיפור דברים. גם בעבור האומות, שאומרים לנו תורתכם הייתה אמת, רק החלפתם אותה ושיניתם בה, על כן אמר והמשכיל ידום, כי המשכיל יודע כי זה יזיק, רק הפתאים יאשימו על ככה.

חובה להתייחס למושג 'משכיל' המוזכר הן בדברי ראב"ע, והן בהסברו של צפנת פענח. המשכיל בתקופה זו הוא שם קוד לאדם הבקיא במקראות ורגיש לכתוב בהם. הפכו של ה'משכיל' הוא ה'תלמודי', הבקי בתלמוד, בניגוד לחוסר בקיאותו במקרא.

אם כן, לדעת הצפנת פענח' ניתן לומר שקיימות תוספות מאוחרות בתורה, אך בשני סייגים:

- א. ההוספה חייבת להיות רק כתוספת סיפורית, ולא בעלת השפעה על ההלכה.
- ב. המוסיף חייב להיות נביא.

את השניות בדברי ראב"ע, שמצד אחד אינו בוש מלטעון שישנן תוספות מאוחרות בתורה, ומצד שני תוקף את מי שאומר דברים דומים לשלו מסביר הצפנת פענח:

ואם יטעון טוען: הלא ר' אברהם בעצמו רמז בתחילת ספר 'אלה הדברים', שהוסיפו הנביאים האחרונים מלות [ו] גם פסוקים בתורה.

בציטוט שלהלן, כיצד ניתן ללמוד 'קל וחומר' ממתרגמי תרגום השבעים לנביא המוסיף על דברי נביא אחר.

התשובה: כי המוסיף מלה או פסוק לפרש מה שכתב משה, להוסיף בו ביאור, אין זה דומה למוסיף פרשה שלימה.⁵⁸

הסבר זה אינו מושלם, משום שקשה לומר ששנים עשר הפסוקים האחרונים בתורה, אינם פרשה בפני עצמה.

ו. יחסו של הראב"ע לקבלת חז"ל

לאמיתו של דבר, אכן הפליאה על דברי ראב"ע גדולה עד מאוד. למול התפיסה הפרשנית הרווחת שמקבלת את כל התורה כמקשה אחת שנכתבה כולה בידי משה רבנו, ותוקפת כל דעה הנותנת מקום להאמין כי ישנן תוספות לאחר פטירת משה – עומד ראב"ע, המאפשר מחד לסבור כי חלקים קטנים ומוסיימים בתורה לא נכתבו בידי משה רבנו; ומאידך אף הוא תוקף, באותה חמת זעם שבה היו תוקפים אותו על דבריו אלה, את אלה הסוברים כי חלקים אחרים בתורה לא נכתבו בידי משה. מהי השניות העומדת מאחורי דבריו אלה?

יתרה מזאת, מדברים אחרים שכתב ראב"ע, ניתן להבין שלא מחלוקת חז"ל אודות 'שמונה פסוקים אחרונים שבתורה' היא שהניעה אותו לפרש כפי שפירש: "וכלל אומר: כל המפרש פירוש ויסמוך על פלא שאיננו בתורה ולא בדברי קבלה, אין פירושו אמת. גם אם מצאנו בתלמוד דברים, והם דברי יחיד, לא נלמוד מהם ולא נכחישם".⁵⁹

כדי להבין דעה זו של ראב"ע, יש לרדת לעומק יחסו של ראב"ע לדברי חז"ל.⁶⁰ כפי שכתב בהקדמתו, הוא מתייחס בהתבטלות עצומה לדברי חז"ל בדברים הנוגעים להלכה:

בעבור הדרש דרך הפשט איננה סרה, כי שבעים פנים לתורה, רק בתורות ובמשפטים

⁵⁸ צפנת פענח על פירוש ראב"ע, בראשית ל"ו, לא.

⁵⁹ הפירוש הקצר, שמות י"ט, יז.

⁶⁰ הקרויים פעמים רבות על ידו בשם 'מעתיקים' או 'מעתיקי הדת', כלומר מעתיקי השמועה ומעבירה. ראה בפירוש הארוך לשמות י"ג, יג ולכ"א, כט; ובפירוש הקצר לשמות י"ב, ו; י"ג, יג; י"ט, יג; כ', יא; כ"א, ה; כ"א, כה; כ"א, כט; כ"א, לד; כ"ב, יט; כ"ד, ד; ויקרא א', ד; ט', א; י', יט; י"א, יד; ט"ו, ט; ט"ז, יב; י"ח, יא; י"ט, יג; י"ט, יט-כ; כ"א, יב; כ"ג, ג; כ"ג, כד; כ"ג, מ; כ"ה, ט; במדבר ה', ז; ו', ג; ז', א; ח', ז; י', י; כ"ח, טז; דברים ו', ז; י', א; ט"ז, ז; כ"ב, יב; כ"ב, כא; כ"ג, טז; כ"ד, יג; כ"ה, ה; ל"ג, ג; איכה א', ג; קהלת ב', כה; ה' א.

ובחקים, אם מצאנו שני טעמים לפסוקים, והטעם האחד כדברי המעתיקים, שהיו כולם צדיקים, נשען על אמתם בלי ספק בידיים חזקים. וחלילה חלילה מלהתערב עם הצדוקים, האומרים כי העתקתם מכחשת הכתוב והדקדוקים. רק קדמונינו הי' אמת, וכל דבריהם אמת וד' א-להים אמת ינחה את עבדו בדרך אמת.⁶¹

כך קורה שהוא מבטל את דעתו ופירושו הפשטני למול דברי חז"ל:

וקדמונינו אמרו שהשליך אברהם אבינו בכבשן האש. ולא נזכר זה בכתוב, ואם היא קבלה נקבל כדברי תורה.⁶² "על מרורים" - היה נראה פירושו שיאכלו אותו [את הפסח] על מנהג אנשי מצרים, שיש להם תמיד על שולחנם מרורים. ואחר שהעתיקו לנו הקדמונים פי' מרורים, נשעננו עליהם כאשר עשינו בכל המצות.⁶³ "ראשיכם אל תפרעו" - יש אומרים לגדל פרע. תפרומו - תקרעו. והנכון שהוא מן בגדיו יהיו פרומים וראשו יהיה פרוע (ויקרא י"ג, מה). ורבים אמרו מכוסה. ואחרים אמרו מגולה. והאמת דברי הקבלה.⁶⁴ "ובנבלתם לא תגעו" - והכתוב לא הזכיר הנוגע שיטמא עד הערב, רק מדברי קבלה ידענו זה.⁶⁵

הרושם הנוצר עד כאן, הוא התבטלות של ראב"ע לדברי חז"ל, לפחות כשמדובר ב"דברי קבלה", כלומר תורה שבעל-פה:

כלל אומר לך, כל ספר שלא כתבוהו נביאים או חכמים מפי הקבלה, אין לסמוך עליו.⁶⁶ ודבר שלא מצאנוהו קבלה אין טעם לסברותינו.⁶⁷

⁶¹ בסוף הקדמתו לפירושו לתורה. והשווה לדבריו בפירושו הקצר לשמות כ"א, כו: "ואם יעלו שני הפירושים בכף מאזנים, ויהיו שוים - תכריע הקבלה את האמת". יוצא מן הכלל הזה, הוא פירושו שחלב אסור מן התורה רק בבשר קדשים, אך לא בבשר שאר בהמות חולין (שמות כ"ג, יט; ויקרא ז', כג-כו, וראה ביקורתו של הרמב"ן על כך, שם ג', ט), בניגוד גמור לדעת חז"ל (חולין קיז, א).

⁶² ראב"ע, שיטה אחרת לספר בראשית, חומש 'תורת חיים', בראשית ח"א, ירושלים תשמ"ו, עמ' שכה. וראה בראשית רבה ל"ח, יג.

⁶³ פירושו הקצר לשמות י"ב, ח. עיין פסחים קטז, ב, והשווה לפירושו הארוך שם.

⁶⁴ ויקרא י', ו. וראה תו"כ שמיני מילואים מ.

⁶⁵ שם י"א, ח. וראה תו"כ ד', ט ועיין ברמב"ן שם. ראה גם את הסברו המורחב (דרך פולמוס עם צדוקי) בפירושו הקצר לשמות ל"ה, ג.

⁶⁶ הפירוש הארוך לשמות ב', כב. והשווה לפירושו הקצר לשמות א', ז, ולפירושו הארוך לשמות ד', ח.

⁶⁷ שם ל"ב, טו.

ולא ארצה להאריך, כי הייתי מביא ראיות מהכתוב, כי מה שהעתיקו לנו חכמינו שגלות מצרים היתה מאתים ועשר שנים כן הוא, ודי לנו העתקתם, כי היא הראיה הגמורה.⁶⁸

"שבו איש תחתיו" – צריכין אנו לדברי קבלה לדעת פירוש תחתיו, גם ממקומו. וכן מה שאמר ישעי' 'אם תשיב משבת רגלך' כמה הוא, ומה הוא 'מצוא חפץ' (ישעיה נ"ח, יג), ואיזה דבור אסור, ואיזה הוא מותר. וכל זה מפורש אצלנו בתלמודנו. והשם יכפיל שכר הקדמונים, שהסירו כל ספק והעמידו כל דבר על מתכונתו. ועל דרך הפשט שמצות שבו איש תחתיו, שלא יצאו ללקט כאשר עשו.⁶⁹

אולם יש להבחין שברבים מן המקרים הללו, ראב"ע כאילו תוהה על מקורות חז"ל לפירוש פשט כזה או אחר, ובעצם מציב משוואה האומרת כי אם פרשנות חז"ל היא "קבלה" במסורת – יבטל ראב"ע את פרשנותו מפני דבריהם, אך אם אמרו זאת חז"ל רק מצד עצמם, ראב"ע אינו רואה את עצמו מחוייב באופן מוחלט לפירושם.⁷⁰ הוא מצהיר על חלוקה זו של דברי חז"ל גם בספר אחר שלו: "ומי שיש לו לב [=הבנה. ש.ג.], יוכל להכיר מתי אומרים [חז"ל] דרש ומתי אומרים פשט".⁷¹ וכך תוארה שיטתו בלשון בן-דורנו:

הפרדה חדה זו בין ההלכות המסורות באמצעות חז"ל לבין דרשותיהם, פטרה את ראב"ע מלהתייחס לדרשות כאל פירושים מחייבים, אך גם מנעה ממנו להכיר בלגיטימיות של פשט הנוגד את ההלכה. בכתובים שבהם מצא מתח בין ההלכה הפסוקה לבין לשון הכתוב, חייב אותו יושרו להודות בכך בפה מלא, ואילו אמונתו חייבה אותו להראות [לעיתים], שאכן ניתן לגשר על פני הפער בעזרת פשט אלטרנטיבי.⁷²

68

פירושו הקצר לשמות י"ב, מ. וראה בראשית רבה צ"א, ב.

69

שם ט"ז, כט, וראה שבת קנ, א ועירובין נא, א. אך השווה לרש"י, שאף הוא נוקט בהצגת דברי חז"ל ולאחריה מציין: "ועיקרו של מקרא על לוקטי המן נאמר". ראה עוד דוגמאות נוספות בויקרא י', ו, שם ט"ז, כט (והשווה לפירושו על תהילים ע"ח, ג: "שחייב אדם לקבל מה שהעתיקו – היתה הקבלה כמו דעה"), במדבר ט"ו, לט, ראה גם דברים כ"ב, יב והשווה לביטוי זה בפירוש הקצר לשמות י"ג, ט, דברים כ"ב, כד ועוד.

70

בכך עומד ראב"ע באתגר שהצהיר עליו בסוף הקדמתו לפירושו לתורה: "הדרך החמישית, מוסד פירושי עליה אשית, והיא הישרה בעיני, נכח פני ד', אשר ממנה לבדו אירא, ולא אשא פנים בתורה".

71

ראב"ע, יסוד מורא וסוד תורה, ר"ג תשס"ז, עמ' 131.

72

סימון, עמ' 673. ראה למשל, הפירושים הארוך והקצר לשמות י"ג, ט; כ"ב, י"ג; ו-ויקרא כ"א, ב'.

את הדילמה הזו של ראב"ע, בין סמכותם העקרונית של דברי חז"ל לבין אי המחוייבות לדבריהם כשמדובר בדרש בלבה, אנו מוצאים לאורך כל פירושו:

ומה שנאמר כי נקראה שרה 'יסכה' בעבור שסכה ברוח הקדש, דרך דרש הוא או סברא, לא קבלה, ואין זה דבר מצוה.⁷³

ורז"ל אמרו שהיה יצחק כאשר נעקד בן שלשים ושבע שנים. ואם דברי קבלה נקבל. ומדרך סברא אין זה נכון, שהיה ראוי שתהיה צדקת יצחק גלויה, ויהיה שכרו כפול משכר אביו שמסר עצמו ברצונו לשחיטה, ואין בכתוב מאומה על יצחק.⁷⁴

"ועצי שטים" – יש מקדמונינו, שאמר שיעקב אבינו נטעם, וישראל הוציאם ממצרים במצות משה... ואם אמרנו כן, יש לתמוה למה הוציאו עצי שטים, כי מה צורך יש להם? ועוד, הנה המצרים חושבים כי לזבוח הם הולכים, ואחר כך ישובו, ועל כן השאילום. ואיך יוציאו קרשים רבים אורך כל אחד מהם עשר אמות, גם בריחים, והם עברו על מצרים מקום המלוכה, ומה היתה תשובה לשואליהם, למה יוליכו עצי שטים, והם הולכים לזבוח דרך שלשת ימים? והנה לא ידענו, אם קבלה היתה ביד אבותינו שממצרים הוציאו, גם אנחנו נסור אל משמעתם. ואם סברא היא, יש לבקש דרך אחרת...⁷⁵

נראה שגם ביחס ל'שנים עשר הפסוקים' נוקט ראב"ע בשיטה זו. הוא אינו מוכן לקבל את דברי חז"ל דווקא על שמונה הפסוקים האחרונים, כיון שלדעתו הם סותרים את הפשט (ואינם סותרים הלכה כלשהי, כמובן). נראה כי ראב"ע סובר שעצם המחלוקת בתלמוד על שמונה הפסוקים האחרונים שבתורה, והניסיון להוכיח על ידי מי הם נכתבו, מוכיחה כי אין בכך מחלוקת בין מי שקיבל דבר זה במסורת של אב לבנו או רב לתלמידו, אלא מחלוקת פרשנית, ולכך, כאמור, לא רואה ראב"ע את עצמו מחוייב. מאידך גיסא, גם הראב"ע מבין את הסכנה שיש בחידושו מרחיק הלכת, ולכן הוא נוקט דרך של זהירות ומרמז לדעתו. יפה סיכם וייזר:⁷⁶

ראב"ע כתב דברים אלה בדרך סוד, שרק אנשי דעת ומשכילים צנועים יעמדו עליהם,

⁷³ ראב"ע, שיטה אחרת לספר בראשית, חומש 'תורת חיים', בראשית ח"א, ירושלים תשמ"ו, י"א, כ"ט. בפירוש הרגיל כתב: "וקדמונינו ז"ל אמרו שיסכה היא שרה. ואם קבלה נקבל". ראה סנהדרין סט, ב ומגילה יד, א.

⁷⁴ שם כ"ב, ד, וראה בראשית רבה נ"ו, יא.

⁷⁵ שם כ"ה, ה, והשווה לפירושו הקצר שם; ראה גם תנחומא שם ט, ראה עוד בפירושו הארוך לשמות ט"ו, כב; ט"ו, א; כ"ו, יח; מ', ב (אך ראה את דבריו בפירושו הקצר שם: "ביום החדש הראשון באחד לחדש – זה תחילה לעולם, והוא סוד"); ויקרא ט"ו טז; כ', ג; ועוד.

⁷⁶ שם עמ' רטו.

שלא להכניס לעומקם חסרי הדעת והשכל, הנתפשים להטעיה בשטחיות ונעשים חלשים ביראה ובאמונה... וכבר אמר עליו רמב"ן: 'ר"א [=רבי אברהם] נאמן רוח ומכסה דבר'.⁷⁷

סכנה שכזו, למשל, יכולה להיות הבנתו השגויה בתכלית של שפינוזה, המסתמך על הערתו - הפרשנית בלבד - של הראב"ע כדי להוכיח ממנה לדעתו על הבעייתיות שבאמיתות ושלמות התורה. בדומה לו נהג גם ישראל קנוהל, שטען כי מעצם אמירתו של ראב"ע ניתן להוכיח כי כל התורה כולה לא נכתבה על ידי אדם אחד.⁷⁸ את טענתו זו ביקר הרב מרדכי ברויאר בחריפות, ויאים דבריו לסיים בהם את מאמרנו:

משל למה הדבר דומה? משל לאדם הלומד ספר המיוחס לאחד מגדולי הרוח, והנה הוא מגלה לתדהמתו, ש'תלמידים טועים' הוסיפו לו הערות וגלוסות במקומות מועטים, והרי הוא אומר בליבו, שהגלוסות האלה לא ללמד על עצמן יצאו, אלא ללמד על הכלל כולו יצאו. לא הן בלבד, אלא הספר כולו אינו אלא אוסף גלוסות מאוחרות שנכתבו בידי תלמידים טועים, ומעולם לא נכתב על ידי אותו אדם גדול שהוא מיוחס אליו... מי יאמין, שזו היתה יכולה להיות - 'עקרונית' - גם דרכו של אבן עזרא... הלא אבן עזרא היה אדם גדול, שהצטיין בחושו הפרשני וההיסטורי המובהק. הוא היה מסוגל לומר - 'עקרונית' - שהתורה כולה לא נכתבה ביד ה', מפני שאחדים מבני הנביאים הוסיפו לה הערות אחדות במקומות מועטים?⁷⁹

⁷⁷ ויקרא ט"ז, ח (ע"פ משלי י"א, יג).

⁷⁸ ישראל קנוהל, 'בין אמונה וביקורת', מגדים לג, אלון שבות תשס"א, עמ' 126-123. לטענת סימון ('שניים אוחזים ב'סוד השנים עשר' של ר' אברהם אבן עזרא', מגדים נא, אלון שבות התשע"א, עמ' 84) ויכוחם של הרב ברויאר וקנוהל הוא דיון האם מדברי ראב"ע ניתן ללמוד על שיטתו ביחס ל'ביקורת נמוכה' או גם ביחס ל'ביקורת גבוהה'.

⁷⁹ 'תורה מן השמים וביקורת המקרא', הרב ברויאר שם עמ' 312. בשולי הדברים ניתן להעיר כי הרב ברויאר נמשך בלשונו והשתמש כלפי ראב"ע באותו ביטוי בו השתמש לפני כן כלפי משה רבנו - "אדם גדול", כאילו השאיר פתח לטוענים שדברי ראב"ע על "סוד השנים עשר" כלל לא נכתבו על ידו, אלא על ידי 'תלמיד טועה' (ועיין בדברי הרב משה פיינשטיין, אגרות משה, יורה דעה חלק ג', נ"י תשמ"ב, עמ' שנט, ובדברי הרב מנשה קליין ('הקטן'), משנה הלכות, חלק י"ב, סימן ריד).